

ИСТОРИЯ НА ПЪТЯ

Черно
Море

МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА

ВСУ "Черноризец Храбър"
Университетско издателство, 2007 г.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО КАТО РЕСУРС ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СМОЛЯНСКИЯ РЕГИОН

Златка Петрова

Родопите са планинска система, заемаща 240 км от Тракийско-македонския масив, разположена в централната част. Тя е най-обширната планина в България и на Балканския полуостров и има обща площ 18 000 кв.км, от които в границите на Република България влизат 14 735 кв.км, а останалата част е на територията на съседна Гърция.

В историята и културата на Родопите са вписани разнообразни теми, които са с устойчивост във времето и с голяма значимост в контекста на европейското ни наследство.

Културно-историческото наследство на Смолян, община Смолян и на Средните Родопи териториално се припокрива със Смолянска област и с недостигащо използван ресурс за туризъм. От 2003 г. туризмът е приоритет в Стратегиата за икономическо стабилизиране и развитие и в Областния план за регионално развитие на област Смолян. За да се използва като туристически ресурс е необходимо да се очертаят специфичните особености на културно-историческото наследство на Смолянския регион. То е една смесица от културата през различните епохи от праисторията досега, от културата на траките, славяните и на прабългарите и на културата на българската народност през средновековието. Към това принадлежи и наследството от епохата на Възраждането и новото време, живото наследство и постиженията на съвременните творци в Среднородопския край. Всичко това е пречупено през спецификата на екосредата, в която се създават и развиват отделните елементи на културно-историческото наследство – планината Родопи; също така е повлияно от общите културни процеси на Балканите през различните исторически епохи.

В Смолянска област са съсредоточени много значими по обем и специфични по същността си антропогенни ресурси за туризъм, които се срещат единствено тук и са добра база за развитие на целогодишен културен туризъм.

В настоящето научно съобщение, на базата на документални материали, съхранявани в Научния архив на ИМ – Смолян, ТД "Държавен архив" – Смолян и теренни проучвания, се представя културно-историческото наследство в Смолянска област с оглед превръщането му във фактор за икономическо развитие и в перспектива – включване в Европейските културни коридори, както и бъдещото му развитие. В хронологичен ред последователно ще представя следните подтеми:

- културно-историческото наследство на Смолянска област с акцент на най-значимите археологически и исторически паметници на културата;

- култовите места като възможност за религиозен или поклоннически туризъм;
- уникалната родопска възрожденска архитектура;
- традиционните производства и занаяти;
- фолклорно-обредният календар, или така нар. “живо наследство”;
- културните институции, съхраняващи това наследство.

АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Интересът към археологическото наследство на Смолянския регион датира от края на XIX век и продължава и до днес. Голям принос за археологическите проучвания има Историческият музей в Смолян.

В археологическата наука съществува тезата, че Родопите, в частност Смолянска област, е най-ранно заселеният планински район в България. Следи от човешка дейност са засвидетелствани от епохата на късния палеолит (40 хиляди пр.н.е). Първите поселения са от епохата на мезолита (около 10 хиляди пр.Хр.) и са регистрирани на различни места в областта.

Най-интересното и същевременно отличително през епохата на неолита (средата на III хиляди пр.Хр.) е производството и украсата на глинени съдове, открити в проучените пещери в Девински район¹. Отличителна черта е едновременното използване на графита и охрата като боя, съчетанието на орнамент и форма, характерно за керамиката от обект Ягодинска пещера.

Първото население по нашите земи, засвидетелствано в писмени източници, са траките. Едни от най-известните тракийски племена обитавали планината Родопи, са беси, дии, одриси, сапен и др. За античните автори Родопите са свещена планина, родното място на митичния Орфей и планината, в която е разположено известното в цялата елинска античност приорицалище при светилището на Дионис.

Най-ранните археологически свидетелства за района на Смолянска община засега датират от късната бронзова епоха (XVI–XII в. пр.Хр.). Изборът на светилищно място разкрива представата на родопските траки за света – земния и небесния (задгробния), в периода от късната бронзова епоха до приемането на християнската религия през IV–V век.

Преди всичко изборът на свящото място е свързан с пространствената ориентация на земния свят, на личното пространство, на населеното място, на територията, населявана от близки родове и племена.

Ориентацията на земната (хоризонталната) равнина започва с избор на център. Това винаги е планински връх, който заема централно място спрямо околните планински била и често (не е задължително) преобладава по височина над тях и има добър изглед в четирите посоки на света –

¹ Проучвател Мая Аврамова.

особено изток и запад, които са свързани с изгрева и залеза на слънцето. Такива са проучените регистрирани тракийски светилища на: връх Ком при с. Сивино; връх Сакар при с. Соколовци; връх Поповица при с. Стража и в м. Белите камъни при с. Старцево.

Често изборът на свято място е свързан и с наличието на “лековит” извор или място с “лечебни” качества. Тогава за център, за светилище се избира самото място.

В по-късния период, с възникването на държавната организация, за светилища се избират и центровете на населените места (например базиликата при с. Гела)². Такъв е и култовият комплекс в м. Могилата край Смолян, където по археологически път е установен континуитетът в успледяването на свято място от къснобронзовата епоха (XV–XII в. пр. Хр.), ранно и късножелязната епоха (XI–I в. пр. Хр.), античността (I–V век) и средновековието (VI–XIV век).

Много тракийски некрополи са изследвани и находките (накити, съдове, монети, въоръжение и фибули) са в експозицията и фондовете на Историческия музей – Смолян.

Това археологическо наследство, при пълно проучване на обектите, консервиране и изграждане на съответната инфраструктура за социализирането им, може да се превърне в съществен ресурс за културен туризъм.

През I в. от н.е. траките падат под римско владичество и оттогава са и най-ранните сведения за строителство на пътища по нашите земи, които наследяват стари трасета. Засега на територията на Родопите археолозите са регистрирали трасетата на два римски пътя: пътят на юг от дн. Пловдив – връх Персенк – към Егейско море и пътят Пловдив – Асеновград – Павелско – Смолян – Рудозем – Бяло море, за които се предполага, че са свързвали главните римски пътни артерии през Балканите – Сингидунум (Белград) – Константинопол и Виа Егнация. В началото на XVIII век по него минава френският пътешественик Пол Люка, което говори за устойчивост и късно използване. Другият античен път пресича западните части на сегашната Смолянска област (Борино, Чавдар, Доспат) и се предполага, че е част от трасето на римски път с местно значение³. През 2005 г. започна археологическо проучване на трето антично трасе – през източната част на Смолянска област⁴.

Бъдещи проучвания на старите антични пътища в региона биха дали възможности за използване на това археологическо наследство за целите на културния туризъм.

² Василкина, М. Култовият център при Гела. – RHODOPICA, 2002, 1–2, 165–167.

³ Проучватели: Маргарита Василкина, Върбинка Нафленова, Владимир Мирчев, Димитър Райчев, Костадин Кисев и др.

⁴ Проучватели: Мигко Маджаров, Дамян Дамьянов и Николаев Бояджиев.

КУЛТОВИТЕ МЕСТА КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА РЕЛИГИОЗЕН ИЛИ ПОКЛОННИЧЕСКИ ТУРИЗЪМ

Темата за християнството в Родопите е една от най-интересните, съхранена в археологически обекти и документални източници, и днес изразена с масово посещаваните храмове и свети места.

Изследователите констатират някои характерни особености за региона. Едната е унаследяването на стари култови места. Вероятно е съществувала целенасочена политика за организирано християнско строителство по високите части на планината, където доскоро родопските траки са почитали своите езически божества.

Археологическите разкопки говорят за изграждане на локални манастирски комплекси, които са изиграли важна роля като култови центрове за християнизация на местните траки.

С османското нашествие за манастирите и църквите в Родопите настават векове на разрушения. Крепителни на християнската вяра в тези времена стават Бачковският манастир и манастирите в Атонската Света гора. Християнството оцелява по домовете със скритите домашни икони, кръстове и чрез пътуващите монаси от светогорските манастири.

След първите реформаторски актове в Османската империя и особено след Гюлханския хатишериф християнското население в планината започва възстановяване на старите и строителство на нови църковни сгради.

Първите църкви в централната част на Родопите са построени в началото на 30-те години на XIX век и за три десетилетия са изградени над двадесет. Построяването на храмове става в селищата и на двете митрополии – Пловдивската и Ксантийската⁵.

Със специални султански фермани са построени първите девет църкви през периода 1834–1836 г. Те носят специфичните за региона особености, защото са изградени като църковно-училищни ансамбли с камбанария, костница и високи каменни зидове. Конструирани така, тези снорийски сгради нямат аналог в другите части на България⁶.

Тези ансамбли, имащи вид на манастири, са оригинален принос на родопските майстори в българската църковна архитектура от XIX век и могат да бъдат обект на религиозен туризъм. Църквите са декларирани като паметници на културата с “национално” и “местно” значение, като най-забележителни от тях са: “Св. Богородица” (1834) в с. Широка лъка; “Св. Пророк Илия” (1834) в с. Чокманово; “Св. Неделя” (1836) в Смолян, кв. Райково; “Св. Константин и Елена” (1836) в с. Момчиловци и “Успение Богородично” (1865) в Смолян, кв. Устово.

⁵ Гиневски, Хр. Родопското възраждане. Смолян, 1994, с. 96.

⁶ ДА – Смолян, ф. 484; Клисаров, П. Дисертация “Църкви от Смолянския край от XIX век”.

Многобройните християнски храмове заедно с параклисите предизвикват туристическия интерес. Необичайно голяма е концентрацията на параклисите в региона, строени през XIX век върху стари култови места и възстановявани през последните години. Само около града Смолян с трите квартала и кв. Дунево са 27, в с. Момчиловци са 22⁷. По традиция тези малки култови сгради ограждат селището от всички посоки и са свързани с определени легенди. В Родопите култът към Св. Богородица е водещ и обединява останалите култове към светците – Св. Илия, Св. Петър и Павел, Св. Атанас, Св. Спас и Св. Неделя.

Храмовият празник на тези параклиси се съпровожда винаги с традиционно провеждащ се събор.

В историческата стойност и архитектурна форма се преплитат елементи на православна традиция и народна култура, които през вековете пренасят култа към Слънцето и Божията майка.

Друг много интересен факт е и култът към лековитите води, така нар. "аязма". Те съществуват и днес и най-почитани от тях са: "Бралото" до църквата "Св. Неделя" и "Топилото" до параклиса "Св. Иван" в Смолян, кв. Райково; до параклиса "Св. Елисей" в кв. Дунево; до параклиса "Св. Илия" в с. Момчиловци; до църквата "Св. Петър и Павел" в м. Гудевница, с. Арда; в двора на църквата "Св. Петър и Павел" в с. Стойките.

До наши дни е жив християнският дух в Родопския край. Хилядолетната история на християнството в планината продължава да се пише. С дарителски средства се изграждат съвременни храмове – църквите "Успение на Пресвета Богородица" в к.к.Пампорово, "Св.Атанас" в с. Старцево и новият център на Смолян "Св.Висарийн Смоленски".

Така тези култови места в региона могат успешно да се впишат в един културен маршрут, представящ християнското наследство в големия хронологичен отрязък – от началото на християнизацията на местното население до сегашните новопостроени църкви. Той може да има своето продължение и на гръцка територия към раннохристиянския център от I век Филипи и към атонските манастири на Света гора.

РОДОПСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА АРХИТЕКТУРА

Родопската архитектура от епохата на Възраждането е уникално явление и има важно общоисторическо значение като част от архитектурното развитие на балканските страни от епохата на Османската империя, със свои особености и закономерности. На територията на Смолянска община има регистрирани 435 недвижими паметника на културата от тази епоха. Концентрирани са най-много в с.Широка лъка (92) и град Смолян с

⁷ **Петрова, З.** Параклисите "Св. Дух", "Св. Георги" и "Св. Спас" в Смолян. Непубл. доклад от научна конференция "Параклисите в Среднородопския край", 2005.

кварталите (87). От тях с национално значение са: Пангаловата къща в град Смолян, кв. Райково; Владишката, Григоровската къщи и Згуровия конак в с. Широка лъка и историческата местност връх Средногорци.

В най-новата научна монография на доктора по архитектура архитект Матеев родопските възрожденски къщи се определят като изключителни монументални образци и барокови транскрипции. А Пангаловата къща като "бароков жилищен дворец и достойна да бъде наредена в колекцията на най-големите по обем барокови възрожденски къщи в България"⁸.

Паралелите им можем да видим не само на север, в Пловдив, но и на юг, в Беломорието, и затова този тип архитектура може да бъде основа на специализиран културен туризъм.

Възрожденските архитектурни комплекси: Чешитска махала в Смолян, кв. Райково, с най-забележителните обекти – братска Чешитска къща, Гьорджева къща и Чешитска чешма; в кв. Устово – уникалните Шереметева, Хаджичонска, Пекотакова и Видрова къщи; в с. Широка лъка – ансамблите Каровски, Згуровски, Църковен и Кунишето предполагат също усвоимост за туристически цели.

Извън тях съществуват и единични архитектурни паметници – мостове и чешми, които също могат да бъдат елемент от един съвременен културен маршрут.

Интересен център за тематични турове могат да бъдат уникалните за балканския и малоазиатски регион конаци – предвъзрожденски феодално-аристократични ансамбли. Агушевият конак в с. Могилница и чифлишкият ансамбъл на същата фамилия в с. Черешево са паметници с национално значение и с голям творчески принос в историята на архитектурата на Балканския полуостров⁹.

ТРАДИЦИОННИТЕ РОДОПСКИ ЗАНАЯТИ

В началото на XIX век много от селищата в родопската област се обособяват като занаятчийски центрове – Смолян, Устово, Райково, Момчиловци и Златоград. Тук са познати почти всички традиционни занаяти – абаджийство и терзийство, медникарство, златарство, ковачество, долгерство, кацарство и бичварство. Съхранени до наши дни са традициите в обработката на дърво и изработване на дървени предмети за бита и мандраджийски пособия – ведра, заструги и бурилки.

В стария медникарски център Устово и до днес работят потомствени майстори – медникари, чиито изкусно изработени медни съдове представляват голям интерес за българските и чуждестранните туристи.

⁸ Матеев, М. Пловдив – столица на българския барок. Пловдив, 2003, с. 416, 457.

⁹ Матеев, М. Среднородопските конаци. Пловдив, 2004, с. 208, 228.

Като занаятчийско умение днес можем да прибавим и направата на гайди и чанти за гайди. Известни майстори на гайди и свирачи с ателиета в областта са: Костадин Илчев, Тодор Тодоров, който е и ръководител на "100 каба гайди" (Смолян); Калин Бочуков (с. Широка лъка); Дафо Трендафилов (с. Гела). Един от най-известните и атрактивни майстори на чанти за гайди в района е Христо Топчиев, чиято работилница се намира в кв. Райково.

С възможност за демонстрации и наблюдение са функциониращите в гр. Смолян, кв. Устово и с. Боестина къщи за тепане и пране на халища и козаци.

Съхранени до наши дни са и някои от характерните домашни занаяти – тъкачество, везбарство и изработване на манистени накити. През епохата на Възраждането родопчанката сама "обзавежда" дома си с тъкани за завиване и постилане – халища, губери, черги, престилки, торби и агльци. Съчетанието на багри и композиционното решение до голяма степен подсказвали селищната принадлежност на майсторката.

Традиционната родопска кухня също може да бъде една успешна туристическа дестинация, с която да бъдат преоткрити Родопите като регион със значим потенциал за развитие на "селски" туризъм. Интересно е да отбележим, че едно от най-ранните изследвания на традиционните храни в България е за района на Родопите. Демонстрацията на традиционни родопски ястия на базата на специфични местни продукти отдавна е наложена в световния туристически бизнес като печеливша атракция.¹⁰

Туристически интерес и атракция е възможността за проследяване на отделни технологични моменти при изработката на сувенири, както и за закупуване на такива в наши дни в ателиетата на смолянските майсторки тъкачки Мария Трифонова и Мария Левова. Намиращи се на централно място в областния център, те са притегателен център за българските и чуждестранните туристи.

Личното творчество на родопчанката е вплетено в украсата на традиционното облекло с гайтан и сърмени пошиви (Златка Белакова – с. Широка лъка; Василка Малкочева – с. Стойките); във везането на обредни тъкани (Василка Маринова, Магдалена Кърнева – Смолян) и в изработването на манистени накити (Албена Чобанова).

Особен интерес и популярност придоби проектът "Първи българо-гръцки панаир на занаятите", финансиран по програма ФАР, Трансгранично сътрудничество България – Гърция, реализиран в периода декември 2004 – юли 2005 г. на територията на Община Смолян и град Ставруполис от екипа на фондация "Родопски ценности" и НПО "Праксис" – Серес.

¹⁰ **Марева, Т.** Проучванията върху традиционната родопска кухня – ресурс за културен туризъм в планината. – Годишни четения по хуманитаристика Бургас 2003, Фолклор, културно наследство и туризъм, Бургас, 2004, с. 48–55.

Създаването на каталога "Майстори на красотата, родена от традициите" на български, гръцки и английски език бе част от проекта.

ФОЛКЛОРНО-ОБРЕДЕН КАЛЕНДАР

Родопският фолклор е уникален и е неизменна част от характеристиката на региона. Музикално-песенният, словесният, инструменталният и писменият фолклор са автентични свидетелства за духовния живот на родопчани, за неговите обичаи и култура.

В днешно време фолклорната култура продължава да се развива и е голяма атракция за българите от другите райони на страната и за чужденците.

Във фолклорно-обредния календар на Смолянска област съществуват около единадесет устойчиви събития, които се провеждат на различни места и селища в областта. Най-интересни и представителни са: Националният събор-надпяване "Рожен" и Международните младежки фолклорни Орфееви празници. Като съпътстващи мероприятия се организират дискуссионни кръгли маси и възстановки на фолклорни игри¹¹.

С дългогодишна традиция е Пес понеделника в с. Широка лъка, който става център на маскарадните игри. Участниците в тях, облечени в специално облекло и с атрактивни маски, обикалят селището и изпълняват ритуални действия за прогонване на злите сили при настъпването на пролетта. В него участват състави от цялата страна, а има случаи и на чуждестранно участие на кукерски състави от Япония, Македония и Гърция. Празникът привлича много туристи и е популярен не само у нас, но и в чужбина.

Устойчиви във времето са и селищните събори и надевирвания, отбелязвани ежегодно с участие на самодейни фолклорни състави и народни изпълнители: с. Гела – гайдарско надевирване с участници от страната и чужбина по традиция на Илинден; с. Момчиловци – на Св. св. Константин и Елена; с. Левочево – в събота и неделя на църковния празник Св. Илия; с. Чокманово – на Илинден; с. Мугла – "Среде лято", напяване на китки от моми и млади жени за здраве и гадаене на Илинден (по стар стил); с. Смилян – края на месец август.

Много интересни и атрактивни празници са Тодоров ден с кушия в с. Момчиловци и празникът на родопското мляко и фасул в с. Смилян.

Те се провеждат на открито, което позволява свободен достъп на туристи, гости и учаци се.

С голяма значимост са и личностите със световна известност, които са родопчани и живеят в Община Смолян – Валя Балканска, чиято Дельова песен звучи в космоса на совалката Вояджър, носителка на престижни

¹¹ ИМ – Смолян, фонд "Фолклор", Инв. № 81, в. е. 3–4, 20.

световни награди (понастоящем участва в концерти на народни изпълнители в Европа и Америка) и представителката на феномена "женско гайдарство" Красимира Чуртова.

Родонският фолклор отдавна се е утвърдил като "икона" не само в Родоните, но и в пограничните зони на съседните области. Дори в Северна Гърция – Ксанти, Кавала, Комотини и Драма, когато се чуе гайда, се знае, че това е родопската каба гайда (уникалните "Сто каба гайди" с ръководител Тодор Тодоров, бай Дафо Трендафилов и Петър Янев). Известните фолклорни състави ДАНТП "Родопа", ДЮФА "Орфей", Неделинският двуглас, Групата за автентично мъжко пеене в Златоград и хилядите възпитаници на Националното училище по фолклорни изкуства в с. Широка лъка свързват Родопа планина в представите на българите и чужденците именно с фолклорната култура във всичките нейни форми. Тя е и нашата идентичност в Европа.

КУЛТУРНИ ИНСТИТУЦИИ, СЪХРАНЯВАЩИ ТОВА НАСЛЕДСТВО

В Смолянска област институциите, които съхраняват и популяризират културно-историческото наследство, са много. Най-голям по териториален обхват на дейност, фондове и експерти е Историческият музей "Стою Шишков", който съхранява над 90 хиляди музейни единици, от тях 28 хиляди оригинални паметници на културата в основен фонд, представящи историята, бита и културата в тази част на планината в продължение на четиридесет и два века. Постоянната експозиция "Културно-историческото наследство от древността до наши дни" е представена в два раздела: АРХЕОЛОГИЯ, с експозиционни пояси "Пранстория", "Траки" и "Средновековие", и ЕТНОГРАФИЯ, с експозиционни пояси "Обреден реквизит", "Традиционни родопски занаяти: ковачество, медникарство, тъкачество", "Родопска архитектура и дюлгерство" и "Традиции и съвременност". Музеят предлага също така експертна специализирана помощ в различни области на историческото познание, красеведението и регистрация на частни колекции. Освен това могат да се посетят и филиалните музейни сбирки в региона, резервати и исторически местности; да се присъства на различни демонстрации на народни обичаи и традиционни умения; да се видят временни изложби, свързани с бележити събития и годишнини, с традиционния народен календар в зависимост от интересите на посетителите.

Тук се включва и Художествена галерия – Смолян, Изложбена зала "Петър Стайков", която предлага временни изложби както на местни родопски художници, така и на гостуващи от страната и чужбина. Липсва информация за частните колекционерски сбирки, които според световната практика са добър потенциал за културен туризъм.

Културният туризъм е един от перспективните видове туризъм общо за страната и за нашата Смолянска област. Той разполага с голям потенциал за развитие, който за съжаление не се използва достатъчно ефективно. Общината е структурата, която провежда културната политика на местно ниво и създава връзките с другите сектори, подпомагащи нейното развитие. Така регионалната културна политика може да се използва като локална имидж стратегия – промоционален инструмент за утвърждаване на имиджа на региона и неговото социално и икономическо развитие.

Приоритетни направления, които в перспектива трябва да оптимизират в Смолянска област: устойчивото развитие чрез културната политика, са следните:

- обединяване на усилията и сътрудничество на културните институции, учебни заведения, местната власт и на обществеността като цяло;
- преодоляване на ограниченията за подпомагане и ефективно включване на културно-историческото наследство в общинските стратегии чрез създаване на нова легитимност като сектор, който спомага за възвращаемостта на инвестициите;
- извършване на експертна инвентаризация и определяне на културно-историческите обекти, които да бъдат социализирани и адаптирани за туристически цели;
- идентифициране на местата, носители на исторически легенди и предания;
- създаване на Асоциация на реституираните паметници на културата с национално значение (Пангалова къща, Агушев конак и др.);
- създаване на единен фолклорно-обреден календар, обогатяване на традиционните събори, панаири и пленери с цел създаване на възможности за туристически атракции.

Съхранението на културно-историческото наследство, повишаването на атрактивността на неговото представяне, успешният мениджмънт и маркетинг на периодичните календарни прояви – фестивали, събори, панаири и разнообразните музейни образователни програми, са само част от задължителните условия за развитие на качествен, ефективен и устойчив туризъм. Мисията на културния туризъм е да представя и опазва културно-историческото наследство и да извлича ползи за неговото съхранение и представяне за бъдещите поколения¹².

Културно-историческото наследство е нашето неопценимо богатство, връзката ни с миналото и бъдещето, едно от основанията на нашата националност.

¹² Михалкова, Д. Развитие на културния туризъм и музейните образователни програми. – Сб. Музейни образователни програми. НИМ. С., 2002, с. 94–104; www.culture-link.nat.bg; www.evropa.dnevnik.bg; www.varna.yes.bg